

NEMIS TILINDEGI AKTIV HÁM PASSIV KONSTRUKCIYALARDIŃ MORFOSINTAKSISLIK ANALIZI

Reymova G.J.

QMU 2-basqish tayanish doktoranti

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15689346>

Real dúnyadaǵı qanday da bir waqıya yaki hádiyseni sáwlelendirip, ol haqqında maǵlıwmat berilgende, tiykarǵı itibar waqıya is-háreketiniń ámelge asıwına, onı orınlawshı subyektke hám waqıya is-háreketi menen baylanıslı bolǵan obyektke qaratılǵan boladı. Tilde bunday subyekt, obyekt hám predikativlik qatnaslar sóylewshı tárepinen júz bergen waqıya boyınsha óz oy-pikirin hám múnásebetin bildiriw ushın qollanılǵan leksikalıq birlikler járdeminde bayan etilgen pikir tilde eki túrli kóriniste - aktiv hám passiv konstrukciyada bayan etilgen boladı.

Nemis tilshi alımlarınıń feyildiń dáreje kategoriyası haqqında keltirgen pikirleri menen tanısıp shıqqanımda, bul másele nemis til biliminde qanshelli tereń úyreniliw tariyxına iye bolsada, elege shekem tildiń bul máselesi boyınsha birdey sheshimge kelmegenin hám ol haqqında hár qıylı pikirler bildirilgenin kóriwimiz múmkin. Mısalı, U.Engel Aktiv gápte berilgen subyekt hám obyekt ortasındaǵı qatnasıqta feyil háreketleri úlken áhmiyetke iye boladı. Passiv gáplerde kerisinshe, tiykarǵı itibar waqıyaǵa qaratılıp, oǵan qatnasıwshı subyekt hám is-háreket qaratılǵan obyekt ekinshi dárejeli orında turadı, ayırım waqıtları olarǵa toqtalıpta ótilmeydi“ dep anıqlıq kiritken bolsa [1], W.Flämig passiv formadaǵı gápte til qubılısları waqıyanıń is-háreketti orınlawshısı menen baylanıslı bolmaydı, yaki onıń qatnasınan biyǵárez sáwlelengen boladı” degen pikirdi keltirgen [2]. Nemis tili grammatikasın úyreniwge arnalǵan E.Shendelstiń “Passiv und Stativoppositionen“ atamasındaǵı monografiyasında waqıya is-háreketiniń subyekt hám obyekt penen baylanıslı bolıwına qaray otırıp feyildiń dáreje kategoriyasın (Aktiv, Passiv, Stativ) dep 3ke bólip kórsetken [4].

Demek, biz analiz etip úyrenbekshi bolǵan nemis tilinde, feyildiń dáreje kategoriyası tiykarınan Aktiv, Passiv hám Stativ (ayırım dereklerde Zustandspassiv yaki sein+Partizip II Passiv dep atalǵan) dep bólinedi. Aktivte is-háreket subyektten shıǵadı, yaǵnıy feyildiń subyektini is-háreketti ámelge asırıwshısı, Passiv gápte is-hárekettiń orınlanıw nátiyjesine itibar qaratıladı hám obyektiniń háreketke bolǵan reakciyası onıń tásirine ushırawı menen belgilenedi, al Stativ (Zustandspassiv)te berilgen waqıya Passivte berilgen háreketiniń orınlanıw jaǵdayı menen parıqlanadı.

Mısalı:

Aktiv: Der Junge **liest** das Buch.

TIL HÁM AWDARMA MÁSELELERI

VI ilimiy maqalalar toplami

Passiv: Das Buch **wird** vom Jungen **gelesen**.

Stativ: Das Buch **ist** vom Jungen **gelesen**.

Mısallardan kórinip turǵanıday, Aktiv konstrukciyada, subyekt feyildiń tiykarǵı operatorı bolıp, tabıs sepliginde qollanılıp kelgen *das Buch* tolıqlawısh (obyekt) mánisin ańlatıp keledi. Passiv konstrukciyasında bolsa kerisinshe, aktiv gáptegi is-háreket tásirine ushıraǵan obyekt „*das Buch*“ subyekt sıpatında, al aktiv dárejedegi subyekt „*der Junge*“ Passiv gápte **von** (*vom Jungen* („*jansız obyektler* “*mit*”, “*durch*” yaki janlı obyektler “*von*” sıyaqlı) predlogı menen birgelikte qollanılıwı arqalı passiv gáptiń tolıqlawıshına aylanǵan. Al, Stativ (Zustand) formasında berilgen gáplerde subyekt hám obyekt sáwbetleslerdiń dıqqat-orayınan shette qalıp, tiykarǵı itibar is-háreket halatı menen baylanıslı boladı.

Biz morfosintaksislik analiz etip úyrenbekshi bolǵan nemis tilindegi Aktiv hám Passiv konstrukciyalar birdey waqıyanı súwretlese de, olardıń sintaksislik hám semantikalıq dúzilisinde ózine tán parıqlanıwshı táreplerin anıq kóre alamız, yaǵnıy Aktiv konstrukciyada subyekt obyektke bagdarlangan is-hárekettiń ornlawshısı bolıp tabıladı (*Der Junge liest das Buch*), al passiv konstrukciyadaǵı *Das Buch wird von dem Jungen gelesen* sıyaqlı gápinde bolsa obyekt subyekt tárepinen bagdarlaǵan háreket tásirinde bolıp gáptiń baslawıshı wazıypasın atqarǵanı menen, is-háreketti islep shıǵıwshı subyekt wazıypasın ańlatıp kele almaydı.

Ilimiy dereklerde Passivtiń Aktivke salıstırǵanda yekilemshi (sekundar) qubılıs sıpatında qaralıwı haqqında pikirler bar ekenligin kóriwimiz múmkin. Máselen, S.D.Kacnelsonniń atap ótiwinshe, passiv konstrukciya sintaksislik jaqtan tek aktivtiń transformaciyası sıpatında belgili bolmaydı, al aktiv qatnastıń bar ekenligi menen de túsindiriliwi múmkin. Ol til sistemasında passivti subyektiv bahalawda tildiń strukturalıq ózgerislerin azaytıw kerekligin atap ótedi [7].

Eski rus tilindegi feyildiń dáreje kategoriyasın úyrene otırıp, belgili rus tilshi alımı T.P.Lomtev “Gáp quramındaǵı subyekt hám obyekt feyil-predikat qatnasıqlarınıń tásirine ushırap, qarama-qarsı bagdarlangan is-háreket mazmunın ańlatadı, biraq gáp qurlısı anıq hám túsiniqli dúziliske iye boladı, bul bolsa aktiv hám passiv konstrukciyalardıń sintaksislik jaqtan bir-birin tolıqtırıwı hám birdey semantikalıq mánige iye ekenligin kórsetedi” degen pikirdi keltiredi [8].

A.V. Desnickaya hám S.D.Katsnelsonlar seplik basqarıwlarınıń subyekt-obyekt qatnasıqlarına ayrıqsha itibar qaratıp, bul qatnasıqlardıń kontekstke baylanıslı ekenligin atap ótedi. Onıń pikirinshe, subyekt hám obyekt wazıypaları kóbinese kontekstten kelip shıǵadı. Mısalı, passiv konstrukciyada subyekttiń tiykarǵı ornı

TIL HÁM AWDARMA MÁSELELERI

VI ilimiy maqalalar toplami

özgeredi. Belgisiz konstrukciyağa ótkende feyldiń leksikalıq mánisi ózgermese de, subyekt-obyekt wazıypalarındaǵı semantikalıq ózgerisler sezilerli boladı [6].

A.V.Desnickaya, S.D.Kancelsonlar subyekt-obyekt qatnaslarınıń semantikalıq mazmunın kontekstten anıqlanatuǵın dáreje túrlerin morfologiyalıq kategoriya qatarına kirgizedi. Sebebi, “subyekt-obyekt ortasındaǵı baylanıs” túsiniǵiniń ózi bul feyil kategoriyasınıń sintaksiske tiyisli ekenligin dálilleydi.

Til bilimi boyınsha tiykarǵı ilimiy izertlewler jumıslarınıń tematikasın alban tilindegi tabıs sepliginde qollanılıp kelgen obyektlerdiń subyekt penen baylanısın úyreniwge baǵıshlaǵan A.V.Desnickaya waqıya is-hárekettiń anıq poziciyaların anlatıp beriwshi - bul feyildiń dáreje kategoriyası bolıp tabıladı dep jazadı. Ásirese, onıń pikirinshe, bul seplik tikkeley tuwra tolıqlawısh sıpatında awıspalı hám awıspasızlıq kategoriyaları menen bir qatarda feyildiń dáreje kategoriyasın ózinde jámleydi. Bul tabıs sepligi, feyildiń awıspalı/ awıspasızlıq hám dáreje kategoriyası bir-biriniń mánisin tolıqtırıp barıwshı grammatikalıq sistema sıpatında payda boladı hám olardıń semantikalıq mánisi bolsa tek óz ara baylanısta boladı [5].

Tradiciyalıq til bilimine tán bolǵanı sıyaqlı nemis tilinde de tabıs sepligi ádette awıspalı feyiller menen qollanılǵan tuwra tolıqlawıshlardı basqarıp keledi, yaǵnıy awıspalı feyil ózinen keyin tabıs sepligindegi tuwra tolıqlawıshıtı talap etedi hám de aktiv konstrukciyadaǵı gápti passiv konstrukciyadaǵı gápke aylandırǵanda, ol gápte ataw sepligi formasındaǵı baslawıshına aylanadı. Lekin, M.M.Guxman tárepinen 1983-jılı baspadan shıqqan “Entwicklung der verbalen Genuskontraste in den germanischen Sprachen” atamasındaǵı ilimiy miynetinde qádingi hind-evropa hám grek tilleri boyınsha alıp barılǵan ilimiy miynetlerinde tabıs sepligi tuwra tolıqlawısh penen birgelikte pısıqlawıshıtıń mánilerin anlatıp kelgen, keyinlew tilde tabıs sepligi tek tuwra tolıqlawısh wazıypasın atqarıwǵa sáykeslengen feyildiń basqarıw sisteması payda bolǵan. Bul basqarıw sisteması nátiyjesinde tıp (Aktiv) dáreje menen berilgen gápti belgisiz dárejege (Passiv) yaki kerisinshe belgisiz dárejedege gápti, tıp dáreje menen berilgen gápke aylanırw múmkin, belgisiz dárejede tuwra tolıqlawısh penen berilgen gáptiń obyektı, tıp dárejedege gápke aylandırǵanıımızda baslawısh yaǵnıy subyektke aylantıra alamız [3]. Hind-evropa tillerindegi feyildiń tuwra tolıqlawısh hám baslawısh basqarıwı sıyaqlı gipotezalardı arqa german - skandinav tillerinde de kóriw múmkin. Bul tillerdiń áyyemgi dáwirinde tabıs sepligi tuwra tolıqlawısh funkciyasında emes, al gáptiń pısıqlawıshı xızmetinde atqarıp keliwi kórsetilgen. Mısalı, áyyemgi island tilinde tabıs sepligi pısıqlawıshıtıń tómendegi kórinislerin bildiriwge xızmet etken: baǵdar (*alla- vega* -hár tárepten (jaqtan)) máháldegi dawamlılıq hám mákan (*kann for dag ok nott* - ol kóp júirse de mol júrdi) hám

TIL HÁM AWDARMA MÁSELELERI

VI ilimiy maqalalar toplami

basqalar. Sózler ortasındaǵı qatnaslardıń differencial jaǵdayda beriliwi keyinrek, skandinaviya (islandiya, daniya, shved, norveg hám farer) tillerinde sózler ortasındaǵı óz-ara qatnaslardı bildiretuǵın taza sistemanı payda etken. Tabıs sepliginiń tuwra tolıqlawıshtı basqarıp keliwine tiykarlana otırıp, german tillerinde, sonıń ishinde skandinaviya tilinde ataw seplik, házirgi jasalıw formasınan parıqlanadı, belgisiz dáreje máselesi rawajlanbaǵan bolıp, tek is-háreket subyektin bildirip kelgen.

Demek, házirgi dáwirde ataw seplik gáptiń hám subyektin, hám obyektin ańlatıp, ataw sepliginiń funkcional sheńberiniń keńeyiwinen derek beriwshi til bilimin tereńnen úyreniwge arnalǵan ilimiy ádebiyatlar menen tanısıw nátiyjesinde tilshi alımlardıń tariyxıy-salıstırmalı til bilimi boyınsha tereńnen alıp barǵan izerlewleri tiykarında tabıs sepligin basqarıp kelgen tuwra tolıqlawıshlar pısıqlawısh funkciyasın da atqarıp keledi degen pikir biykar etilip, tabıs sepligi tek tuwra tolıqlawısh wazıypasın atqarıwshı feyil basqarıw sistemasın payda etedi degen pikirler menen feyildiń belgisiz dárejesi boyınsha jańadan tolıqtırılǵanın kóriwimiz múmkin. Joqarıda keltirilgen pikirlerden Aktiv hám Passiv kategoriyası waqıyanı bayan etiwshige waqıya is-háreketin hár túrli kóriniste sáwlelendiriw imkaniyatın beredi. Aktiv gápte waqıya qatnasıwshısı (is-háreket orınlawshısı, onı ámelge asırıwshı agensı) haqqında anıq maǵlıwmat berilgen bolsa, Passiv gápte waqıya processi (háreket nátiyjesi) tiykarǵı itibarǵa alınǵan boladı. Sol sebepli ayırım dereklerde nemis tilindegi werden – Passivti processual passiv dep atalǵanın da kóriwimiz múmkin.

Solay etip, Passiv kategoriyası – waqıyanı bayan etiwshi is-háreketiń qalay júz bergenin yaki onıń ámelge asıwın áhmiyetli dep esaplamaǵanda yamasa sanalı túrde is-háreket orınlawshısın atawdı qálemey turǵanda tańlaytuǵın kózqaras túri.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Engel U. Deutsche Grammatik. Heidelberg 1996
2. Flämig W. Zur Funktion des Verbs — I. Tempus und Temporalität. In: Deutsch als Fremdsprache (1964), H. 4, S. 1-8.
3. Guhman M.M. Entwicklung der verbalen Genuskontraste in den germanischen Sprachen,.. Erfahrung historisch-typologischen Untersuchung verwandter Sprachen. Moskau. 1983, S.153
4. Schendels J.I. Passiv und Stativoppositionen Moskva 1970
5. Десницкая А.В. Сравнительное языкознание и история языков // Лингвистическое наследие XX века Изд.2., 2004, 352с.
6. Десницкая А.В., Кацнельсон С.Д. (ред.), История лингвистических учений. Древний мир, Ленинград. 1980.
7. Канцельсон С.Д. Историко-грамматическое исследования // Лингвистические исследования. Изд. «Филологический факультет СПбГУ» 2010, 422стр
8. Ломтев Т.П. Об употреблении глагола относительно категории вида и времени в древнерусском языке// Учен.зап. Моск.ун-таТр.каф.рус.яз. –М.1952. – Вып.150. – С.219-254.